

En surbrunnsorganists hågkomster

Av Göran Blomberg

Jag beklagar ännu att jag inte satte in titeln *surbrunnsorganist* i telefonkatalogen medan tid var. Visserligen kunde jag kanske kalla mig för *surbrunnsorganist, f.d.* men det känns inte riktigt på samma sätt.

Det var en slump att jag fick uppdraget. En sommar stod man utan. Budet gick till mig. Jag hade faktiskt redan tackat ja till att vikariera vid Cahmanorgeln i Lövsta bruk, men fann detta mera lockande. Det var ett lyckligt val. Till Lövsta bruk kom jag så småningom i alla fall. Sättra brunn gav en ingång till det som sedan skulle bli min specialitet, historiska orglar, på ett sätt som jag knappast kunnat få i något annat sammanhang. Somrarna på Sättra gav också mycket annat i rikt mått. Det som skedde med och vid orgeln kom emellertid att bli avgörande för min inriktning som orgelforskare och utövande organist. Låt oss alltså börja med den.

Orgeln är byggd ca 1865 av Daniel Wallenström, sannolikt för Brunnskyrkan. 1800-talet var det århundrade då orglar blev ett allmänt inventarium i kyrkorna. Det byggdes fruktansvärt många orglar. Suget efter orgelbyggare, med eller utan examen och privilegium, var stort. Daniel Wallenström var en av de betydande orgelbyggarna i Uppland, vid sidan av sitt egentliga yrke som organist i Trefaldighetskyrkan i Upp-

sala. Då jag kom till Brunnen var orgelfrågan aktuell: bygga nytt, bygga om, restaurera?

Orgeln hör till dem som något grovt kallas för »romantiska» orglar. Romantiken som epok inom orgelkonsten har på senare år åter kommit i fokus. Under min studietid – och fortfarande när jag några år efter högre kyrkomusikerexamina kom till Sätra brunn – var »orgelromantik» fortfarande ett skällsord. Hade jag kommit direkt från kyrkomusikerutbildningen i Göteborg hade jag förmodligen sagt något i stil med: »ut med skräpet, bygg nytt!» Till all lycka hade det samma termin som jag kom till Uppsala ordnats en orgel-ekskursion till de historiska orglarna i Uppland. Detta ändrade i grunden min syn på orglar och på orgelkonsten. Beslutet blev alltså en varsam restaurering, som utfördes av orgelbyggaren Mads Kjersgaard med Karin Oscarsson, sedermera bibliotekarie vid Ingesunds musikhögskola, som medhjälpare och med viss assistans av mig. Jag fick därvid värdefulla inblickar i orgelbyggaryrket och den praktiska sidan av orgelrestaurering.

Arbetet var inte utan poänger. Det fick lov att utföras under sommaren, alltså under brunnsäsong. Det var hett. Det kunde hända att vi hittade en ambitiös och hårt arbetande orgelbyggare någonstans i orgeln mitt i natten, halvt sovande, halvt avsvimnad. En annan konsekvens var att under denna period var endast delar av orgeln i funktion. Vi började med två stämmor i öververket och fyllde på allteftersom arbetet fortskred. På den tiden följdes ännu det gamla brunnsplakatets stadga om högmässa söndagar, och dessutom daglig morgon- och aftonbön. Därtill kom musikandakter. Det gick alltså åt en väldig mängd repertoar.

En kväll, då jag råkade i repertoarnöd, räckte Mads Kjersgaard över en gammal orgelskola, med ett stycke uppslaget. Jag spelade från bladet utan att veta vad det var för musik. Det var ett ärkeromantiskt stycke, av det slag som vi inte velat ta i med tång under min studietid, orgelrörelsens och nysaklighetens glansdagar. Det var så främmande för min musikaliska begreppsvärld att jag faktiskt var på väg att be brunnspastorn om ursäkt för att jag hade spelat något så okyrkligt. Men jag hann inte fram till prästen. Två av kvällens kyrkobesökare, en äldre brunnsгäst och en yngre sjukgymnast, gensköt mig och

sa samstämmigt att det var det vackraste de hade hört. Detta gav mig en avgörande tankeställare.

Det blev också en del situationskomik i anslutning till orgeln. Den gamla trumpetstämman sattes i stånd. Detta medförde att den också kunde stämmas, vilket innebär täta stämningar. Det blev därför en hel del oljud i form av dels stämning av trumpeteten, dels klagomål från några brunns-gäster, som med rätta klagade på oväsendet.

Wallenströmorgeln i Sättra brunns kyrka var då det ena av orgelbyggarens två bevarade större orgelverk med två manualer och självständig pedal. I dag är orgeln den enda bevarade av hans tvåmanualiga verk. Den andra tvåmanualiga orgeln stod i Varvs och Styra kyrka i Motalatrakten. Den ersattes på 1970-talet av en s.k. modulorgel, en sorts hybrid mellan piporgel och digitalorgel.

Restaureringen utfördes efter strikt antikvariska metoder. Vi gjorde emellertid efter moget övervägande och riksantikvarieämbetets godkännande ett par mindre modifikationer. Pedalomfånget utbyggdes med tre toner, för att kunna utföra en större del av den centrala orgelrepertoaren. I samma syfte utvidgades också pedalkopplet till att täcka hela pedalomfånget. Detta gör att det är möjligt att spela en omfattande repertoar som klangligt ligger inom orgelns musikaliska ramar. Det gör det också tekniskt möjligt att spela en repertoar som orgeln helt enkelt inte räcker till för, exempelvis några av César Francks större verk. Detta kräver alltså att organisten använder de tekniska resurserna med omdöme. Tyvärr tycks det förekomma att gästande organister spelar den stora bravurrepertoaren på Wallenströmorgeln, vilket är att göra både orgeln och musiken en otjänst. Orgeln räcker helt enkelt inte till och mår heller inte alldeles väl av en omild behandling.

Dessa kompletteringar skulle inte kommit i fråga i dag. De utfördes emellertid reversibelt, vilket var ett avgörande argument i diskussionen. De medförde inga ingrepp i originalet. I dag är det bara att plocka ut den nya pedalklaven, det nya pedalkopplet, och sex löst insatta pipor och ställa in originaldetaljerna. Det vore synnerligen önskvärt att så skulle ske.

Om jag alltså i dag efter drygt trettio år måste konstatera att vi borde använda möjligheten att reversera kan jag emeller-

tid också konstatera att det var en lycka att jag fått andra perspektiv på orgelkonsten genom exkursionen i Uppland än dem jag hade med mig i bagaget från utbildningen. Hade jag medverkat till en ombyggnad eller nybyggnad hade jag inte anständigtvis kunnat ägna mig åt historiska orglar på det sätt jag sedan kom att göra.

Jag har talat något om orgelns begränsningar, men jag vill avrunda med ett annat perspektiv. I sin ungdom hade Max Reger till sitt förfogande en orgel med nästan exakt samma disposition, alltså klangliga möjligheter, som Wallenströmsorgeln i Sättra brunns kyrka. Även om man förvisso inte kan spela Regers hela produktion i Brunnskyrkan är det sålunda fråga om central orgelrepertoar.

Orgeln, dess klang och något av den musik jag berättat om här, finns dokumenterad på en Ep-skiva där Mads Kjersgaard spelar ett inslag och undertecknad svarar för återstoden. Jag spelat bl.a. det tidigare nämnda ärkeromantiska stycket av Henry Sarly. Berättelsen om orgeln bör avrundas med att den några år senare, efter min tid, fick en välbehövlig ommålning.

Arbetet som brunnsorganist blev alltså mycket speciell i och med orgelrestaureringen. Det gav också åtskilligt med erfarenhet och repertoarkänedom. Men orgeln och orgelspelet var inte den enda uppgiften. Det var inte ens den viktigaste. Egentligen borde jag varit något annat än kyrkomusiker, nämligen salongspianist. Det var jag inte, och jag var väl inte vuxen uppgiften att efterträda en mästare på området, Louis Condé, även legendarisk sångpedagog. Jag fick också känna på att det som var mitt område, min styrka, egentligen ansågs rätt ointressant i en del kretsar på Brunnen. Annars var det just den enorma bredden i arbetet som var intressant och utvecklande. Det omfattade allt från orgelrestaurering och den vanliga verksamheten i kyrkan till att spela dragspel till grötunken och medverka vid frågesport vid trivselkvällarna i Salongen. Dessutom ingick att engagera artister till musikaftnar i Salongen och att ackompanjera dem i förekommande fall.

Att Ejnar Haglund varje sommar skulle besöka och berika den miljö där kretsen kring Malla Silverstolpe en gång flockades sommartid hör kanske till historiens inneboende konsekvenser. Han bländade med sitt virtuosa pianospel, och deltog

i brunnslivet. Det visade sig att han också hade ett outtömligt behov av sällskap. På dagarna fick brunnsorganisten och brunnspastorn gå i skift. Ejnar hade tre samtalsämnen: latin, musik och släkter. Med mina akademiska betyg i latin kunde jag hänga med på det första området, och det andra gick också bra. Ejnar kände jag f.ö. från Allmänna Sången, där han var hedersledamot. Men när det kom till adelskalendern och de förnämre Stockholmsfamiljerna gick jag bet. Då var det dags att lämna över till brunnspastorn. Vad dessa herrar konverse-
rade om vet jag inte.

På kvällarna var det samling på Björnbo – omväxlande övre och nedre – med Ejnar som självklar medelpunkt. När vi som ansågs någorlunda stadgade såg oss nödsakade att dra oss tillbaka fick någon av de yngsta underläkarna eller fysterapeuterna svara för värdskapet fram till vargtimmen, då Ejnar drog sig tillbaka. En indiskretion må kanske tillåtas i de förtroliga salongernas miljö. Ejnar snarkade. Våldsamt! En sommar hade han fått sitt logi i någon av de mera lyhörda stugorna. Till sist blev det för mycket för den brunnsгäst som bodde i stugans andra del. Hon klagade sin nöd och bad att få flytta, men lugnades av brunnskamreren: »håll ut en natt till, han åker i morgon!«

En annan pianist som verkligen gjorde ett oförglömligt intryck var Janos Solyom, som jag lyckades engagera två somrar trots att det gage vi kunde erbjuda verkligen var ett skambud i hans fall. Han gjorde ett oförglömligt intryck. Det ligger ju i sakens natur att brunnsгästerna med alla de krämpor som är skälet till att de kommit till Brunnen ibland utgjorde en orolig publik med rätt så mycket ljud från hostningar och försök att finna en hyfsad sittställning på de inte överdrivet bekväma stolarna. Dessutom var det kvavt och hett i Salongen. Programmen fick alltså inte bli långa. Men Janos Solyom nådde bortom detta med sin musik och sin person. När han spelade blev det knäpptyst. Han höll också på länge, alldeles för länge. Men fortfarande knäpptyst, och publiken bara bad om mer, mer!

Sångare ur OD brukade besöka Brunnen varje år. Såsom medlem i Allmänna Sången inviterade jag även denna kör;

även besöken av AS kom att bli en uppskattad tradition. Jag ber att på historiens löv få fästa att det var jag som inledde den.

Vad är en byråsekreterare? Den något torra titeln fick en ny innebörd den sommar då Kerstin Pettersson var utlånad från Nordiska museet för att katalogisera den del av kulturmiljön som de gamla möblerna utgör. Ytterligare ett vänskapsband att knyta, och en stor tillgång i frågesportskvällarna. Kerstin förevigade också miljön i sin deckare *Surbrunnsgåtan*, där även orgeln och organisten med sitt trumpetstämmande finns med på ett hörn.

Paramedicinsk personal – vad är det? Detta kanske kan beskrivas som någon som får en inblick i både den sjukvårdande personalens och patienternas världar. Även en så icke-medicinsk figur som en organist fick åtskilliga förtroenden från brunnsgästerna, och han fick även höra hur medicinmännen och -kvinnorna tänker och talar om patienter, alltifrån allvaret och ett djupt humanistiskt engagemang till de allra råaste medicinarskämten. Jag vet vad sjukvårdspersonalen säger om patienterna, och jag vet vad patienterna säger om dem som vårdar.

Sätra brunn: kurort, hälsobringande vatten, läkemiljö, kulturmiljö, vårdande miljö, 1700-tal, 1800-tal. Tornet för kok av tallbarrsolja som gick i ledningar direkt till de mönjade ekbadkaren. Nutid med gyttjeinpackningar, med mopedsoffor och prärieexpressen, med konsulter, kurser och utvecklingsarbete på respektive områden, och framför allt en medicinsk vård som förenade det mest avancerade med en finaste omsorg och läkaretik som tänkas kan.

En brunnsäsong innebar totalt engagemang för de anställda. Begreppet fritid existerade inte, det fanns däremot tillfällen till avkoppling. Bland dessa minnen må nämnas de glada festerna på Murtorpet – och de var förvisso glada.

Nils-Johan Höglund, sist i raden av brunnsintendenter, men ingalunda den ringaste; personligen gav du mig djupa impulser. Liksom du tycker jag om att hålla tal. Vid kräfts-kivan tyckte jag att det var onödigt att endast läkarna skulle hålla tal, och tog själv till orda. Andra året påstod jag att brunnsorganistens tal till sin förman i tjänsten, alltså brunnspastorn,

vore tradition – och jag blev trodd! Som retorik blev du en mentor även på ett djupare plan. Detta kom senare att bli viktigt för mig som musikkforskare och organist, nu då vi börjat uppmärksamma och tillämpa de retoriska aspekterna av barockens musik

Dina föreläsningar om läkekonstens historia var också en av de impulser som ledde till att jag avslutade min fil.kand. med idé- och lärdoms historia. Du berättade om vattnet, om tallbarsoljan, om de oöverträffade, mönjade ekbadkaren – och du kunde ordina ett vederkvickande bad om surbrunnsorganisten verkade alltför utkörd.

Man måste kanske ha upplevt Sättra brunn lite från sidan, just som paramedicinsk personal, för att till fullo förstå vad den har betytt. Vattenterapi i dess olika former. Kulturmiljön som sådan och som del av en »Heilungsatmosphäre». Den djupt läkande vården med dess omsorg och respekt för människan. Modernast tänkbara sjukvård och rehabilitering. Utveckling. Utbildning. Redan mot slutet av 1960-talet ansågs Brunnen oekonomisk just därför att vårdkostnaden var så mycket lägre(!) än vad en konventionell vårdplats kostar. Små, udda enheter får inte finnas. Framför allt får vården tydligen inte ge effekt. Den som sett vad som skedde med brunns gästerna efter en sejour, den som sett dem både när de kom och när de for – många som måste ha hjälp för att komma kunde bokstavligen gå därifrån själva efter vistelsen – kan gripas av raseri. Lagg inte ner. Bygg i stället hundra brunnar till! Och jag är övertygad om att Nils-Johan Höglunds era kommer att framstå som en av de mest lysande i Sättra brunns historia den dag då denna på en gång ärevördiga och vitala inrättnings medicinska historia kommer att skrivas.